
РОЗДІЛ VI КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

*Т.М. Курінна
(с. Мліїв, Черкаська обл.)*

З ВИТОКІВ БЛАГОДІЙНОСТІ Й ОСВІТИ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ у ХІХ – на початку ХХ ст.

Як свідчить історія, на сучасному етапі та з огляду на зміни, які відбуваються останнім часом в Україні, суспільство почало все частіше звертатися до розвитку благодійного руху, джерел духовності народів, яких поріднила українська земля, і прагматичних чинників, які впливали на становлення їх традицій. Це той фундамент, який має властивість впливу на людську свідомість, котрий дає силу й наснагу, а її об'єднуючий потенціал майже безмежний. Як відомо, позитивне явище благодійності несе високий духовний, моральний потенціал, котрий сприяє формуванню свідомості, консолідації держави на новому етапі будівництва суспільства, коли останнє відчуло себе вільним.

Досліджуючи історію благодійності у досліджуваний період, доцільно згадати, що впродовж свого понад тисячолітнього існування в Україні остання тісно пов'язана не лише з християнством. Вона характерна для всіх спільнот, а явище добродійності є загальнолюдською цінністю. Благодійна діяльність характерна для всіх релігій. Зокрема у містечках та селах Середнього Подніпров'я, Надросся і Потясмення поряд з українцями, росіянами, поляками традиційно проживали єврейські громади. Позитивно, що в них з'явилася благодійність і зростала популярність недільних шкіл, у яких діти поряд із релігійними дисциплінами вивчали й світські. В таких умовах з'являвся інтерес до історії, культури, мистецтва. Особливості життя краю завжди заставляли самоорганізовуватися та об'єднуватися різні верстви населення. Отже, це свідчить про наукову актуальність визначеної проблеми.

Першу спробу дослідити благодійну діяльність, зокрема єврейської громади м. Черкаси, зробив ще на початку ХХ ст. М.О. Айзенштейн¹. Автор задовольнив потребу місцевого населення у точних даних, які характеризували життя міста в усіх його проявах. Дослідник також епізодично охарактеризував благодійні справи органів земського і міського самоврядування, вплив їх на благодійність на розвиток освіти, культури, міського благоустрою краю.

В останнє десятиріччя окреслену проблему епізодично досліджували історики Ф. Кандель² й Ю. Мариновський³.

Вивчаючи історіографію даної проблеми, ми звернули увагу на те, що історія благодійності єврейського народу в Україні, зокрема на Подніпров'ї, Пороссі й Потясменні, залишається практично не висвітленою. Так, епізодично ця тема зустрічається в сучасному дослідженні благодійних товариств Миколаївщини періоду кінця XIX – початку XX ст.⁴ На жаль, із зрозумілих причин і не тільки їх незнання історії єврейського народу і його природне вміння робити й цінувати добро не лише з боку своїх за вірою не шанується належно пересічним українцем та не лише ним. Мислячому громадянству **сьогодення дає повчальний урок: благодійність завжди була і буде атрибутом іудейської віри й життя єврейської громади, незважаючи ні на які політичні вітри.**

Зокрема ще при Миколі I влада заборонила кагал – громадське автономне самоуправління, щоб ліквідувати єврейську відособленість⁵. Таким чином іудейські общини не могли без дозволу влади збирати гроші на власні потреби, і коштами із коробочного збору стала розпоряджатися не громада, як це було раніше, а місцева адміністрація. Коробочний збір – в основному податок на продаж кошерного м'яса – збирався лише з євреїв та йшов перш за все на покриття їх недоїмок. Його використовували також на утримання поліції й пожежної хури, на встановлення ліхтарів, брукування вулиць, на боротьбу з холерою, віспощеплення і з іншою метою. Лише залишки від коробочного збору йшли на утримання єврейських шкіл, синагог, лікарень, будинків для старих та інвалідів. **Грошей постійно не вистачало, але благодійність продовжувала існувати за рахунок приватних пожертвувань.**

У кожній єврейській громаді була „хевра кадиша” – похоронне братство: воно відало захороненням мертвих, допомагало хворим й оплачувало оренду земель, на яких розміщалися синагоги та кладовища. В багатьох громадах існували товариства „Бікур холім” – „Відвідування хворих”. Вони утримували лікарні й аптеки, наймали лікарів і медичних сестер, роздавали безкоштовно ліки, доглядали за хворими та при необхідності відправляли їх на лікування в інші міста. Практично у кожному місті були товариства для виховання сиріт, допомоги бідним нареченим і породіллям, для надання притулку мандрівникам, для утримання сирітських будинків і будинків старих й інвалідів. Єврейські благодійні товариства влаштували дешеві їдальні, допомагали одягом і паливом, надавали підтримку потерпілим від погромів, посилали єврейським воїнам мацу та кашерні продукти, видавали безпроцентні ссуди й безоплатні допомоги, а також гроші нужденним – для приготування суботньої трапези. Після великих пожеж громади приймали бездомних для годування”⁶, будували для них

тимчасове житло, з різних кінців лінії осілості відправляли погорільцям вагони з одягом і хлібом.

По п'ятницях жебраки-євреї йшли по вулицях міст за милостинею. У багатих будинках їм давали „грош или копейку, а в бедных домах – одну пятаю или одну десятую копейки на каждого просителя”⁷. Таких монет у Росії не існувало, й тому в громадах виготовляли спеціальні марки або маленькі бляшані пластинки вартістю в яку-небудь частину копійки. Обійшовши багато будинків, жебрак йшов потім у громадську касу та обмінював зібрані марки або пластинки на рівнозначну їм суму грошей, щоб купити продукти для суботнього столу. В Білостоці вирішили упростити цю процедуру і створили „Комитет опіки бідних”. У нього вступили півтори тисячі городян! Вони вносили щомісячні пожертвування – від двадцяти копійок і більше, й за перші три роки свого існування комітет видав жебракам, за раніше складеними списками, 75 тис. крб. Таким чином, можна сміливо сказати про кожного єврея, який не отримував милостині, що він роздає її чи то по волі Всевишнього, чи по волі суспільства.

Чим більше було місто, тим більше в ньому існувало благодійних закладів. Наприклад, одеська єврейська громада утримувала безкоштовну лікарню для бідних, куди приймали і християн, сирітській дім на двісті учнів – з початковою школою та музичними класами, родильний притулок для бідних жінок, денний притулок із столовою для нужденних, дешева кухня з видачею безкоштовних обідів, богадільню на двісті п'ятдесят стариків, літні заміські оздоровчі колонії для слабих, малокровних дітей. У Києві благодійні єврейські організації утримували на пожертвування безкоштовні лікарні, амбулаторії, санаторій для туберкульозних і хворих дітей. Вони допомагали бідним породіллям та хворим на дому, роздавали паливо на зиму й безплатні обіди, допомагали особам, які втратили працездатність, утримували школу для безпритульних дітей і т. п.⁸

Як заселявся єврейський люд у Черкасах, можна уявити по даних ревізії 1765 р. Всього в місті було 465 будинків. Жителі платили чинш „и никаких других податей не отбывают и податей не дают, евреев нет, кроме арендаря, который платил откупа 10 000 злотно да за селитряный завод 400 злотных”. У 1789 р. в місті були вже 561 будинок, у тому числі 64 єврейських⁹.

Із заснуванням у 1799 р. Київської губернії був утворено в Черкасах повітовий центр, який до того знаходився у Чигирині¹⁰. Євреї не за своєю волею переселялися із сіл у міста.

В цікавому дослідженні головного управляючого Мошногородищенського маєтку К.А. Балашової М.Ю. Філіпченка вказано, що головний контингент населення серед селян та міщан є „малороссы, в местечках и в небольшом количестве в селах есть евреи”¹¹.

Відомо, що єврейське населення, головним чином у містечках, займалося торгівлею, дрібними ремеслами”¹².

До кінця XIX ст. євреї мали право жити далеко не всюди навіть у межах „черты оседлости”. Наприклад, за законами 1804, 1807, 1882 й інших років вони не мали права селитися поза містами і містечками, але, незважаючи на це, вони жили і в селах.

Тому зростання єврейського населення у XIX на початку XX ст. помітно збільшувалося. Це проглядається з появою та зростанням єврейського купецтва, особливо в Умані, Черкасах, Корсуні, Каневі, Звенигородці, Чигирині й ін. Помітна тенденція збільшення вкладення як єврейського міщанського, так і купецького капіталу у розвиток банківської справи, міського господарства, промислового виробництва (наприклад, цукрових та цегляних заводів, табачних фабрик й ін.), транспортної інфраструктури (річкових перевезень, будівництва та активного використання пристаней, наприклад, в Черкасах, Мошнах). Природно, що в усіх містах і містечках Подніпров'я, Надросся і Потясмення функціонували єврейські шинки, магазини, склади, кіоски, йшла ринкова й ярмаркова торгівля.

Циркуляром від 28 лютого 1881 р. для міських управ указано відомості про число торгових та промислових закладів різного роду, які щорічно утримували християни та євреї у містах. За даними управ повітових міст, 2078 торгових закладів усіх найменувань, які існували, у 1880 р. там, 1710, або 82, 3% утримувалися євреями, в тому числі із загальної кількості 1459 лавок, 1282 або 87,8%; із загальної кількості 200 готелів, харчевень, трактирів 85, або 42,5%; із загальної кількості 284 питних закладів різних найменувань, або 96,4%; майже половину млинів, 45%, тобто 27 із 60; бані та бойні утримували виключно євреї, яким належала також половина всіх друкарень і т. п.¹³

На думку редактора регіональної єврейської газети „Надія” К. Колесник, самоуправління у громадах будувалося на основі кагалу, причому за останнім фактично зберігалася його попередня організація. Він був у кожному місті, де існувала єврейська громада, й відповідав перед урядом і християнським населенням за всіх її членів. Кагал платив податки, вершив єврейський суд, регулював внутрішнє життя громади. На чолі його стояли старшини, а всі конкретні справи були у віданні різноманітних комісій (судової, шкільної, благодійної, торгівельної, санітарної та ін.). Духовним головою громади був рабин.

В архівних документах першої половини XIX ст. згадується про діяльність Корсунського й Стеблівського кагалів та їх бюджет, який формувався шляхом коробочного збору. Він складався із загального й додаткового. Загальний – це податок на вживання євреями м'яса, різання птиці. Додатковий – податок з торгівлі, а також за „ношення національної одежды”.

Був ще свічковий збір – за свічки, які запалювали єврейські жінки, зустрічаючи свято Шабат (Суботу). Ці податки йшли як на підтримку життєдіяльності самої громади, так і на загальнодержавні потреби та справу благодійності. Наприклад, у 1904–1905 рр. кошти корсунського коробочного збору розподілялися таким чином: 2350 крб пішло на покриття дефіциту по утриманню паралельного єврейського відділення при Корсунському двокласному народному училищі; а 1000 крб – на потреби воїнів на Далекому Сході (з них 200 – на пошиття чобіт для загону козака генерала Міщенка, який брав участь у російсько-японській війні) ¹⁴.

В силу релігійних мотивів у євреїв завжди був потяг до благодійництва й до знань тому, що вони поважали людей, які вміли читати молитви, цінували талмудистів. Основними навчальними закладами єврейського населення до 30–40 рр. XIX ст. були хедери, талмуд-тори та ешиботи. У хедерах збиралися невеликі групи дітей, часто-густо на квартирі самого вчителя-меламеда. Діти вчилися читати і писати на івриті, вивчали Тору й єврейську богословську літературу. Для навчання сиріт та дітей із бідних сімей створювалися талмуд-тори, які утримувалися на кошти єврейських громад і на пожертвування багатих євреїв. Ешиботи були вищими релігійними школами ¹⁵.

Єврейська освіта поширювалася на Подніпров'ї. Так, згідно переписом єврейського населення 1765 р. у с. Деренківець, яке входило в мошногородищенські маєтності князів Воронових, серед жителів згадувався „бельфер”, тобто вчитель хедера з Корсуня Абрамко ¹⁶. Тому вірогідно, що у Пороссі були хедери, й подальші розвідки поглиблюють знання про розвиток регіональної єврейської освіти. На початку XIX ст. в м. Корсуні була одна дерев'яна будівля, що стояла над в'їздом у замок та була пізніше подарована єврейській громаді на школу ¹⁷.

З часом з'являються єврейські училища трьох ступенів, додаткові єврейські класи при парафіяльних училищах для православного населення. Зокрема в другій половині XIX ст. для єврейських дітей, які бажали вивчати російську мову, з'явилася можливість поступати у Корсунське парафіяльне училище ¹⁸.

В 1905 р. корсунська громада клопоталася про відкриття у місті окремої єврейської школи, яку планували утримувати на кошти коробочного податку. Уповноважений громади Раппопорт звернувся за допомогою в цій справі до власниці міста княгині О.В. Лопухіної-Демидової. І вона, будучи хворою, турбувалася про єврейську школу й використовувала свої особисті зв'язки для того, щоб добути виділення коштів на її будівництво. І в 1906 р. дозвіл на нього було одержано ¹⁹.

Досить високий рівень освіченості серед єврейського населення та скупчення їх на обмеженій території сприяли тому, що міста й містечка

краю ставали своєрідними природними духовними культурно-освітніми центрами. Так, складений 30 листопада 1905 р. список синагог, єврейських молитовних будинків і шкіл по Черкаському повіту відкриває список духовних правлінь, затверджених при останніх ²⁰.

м. Черкаси

1. Синагога
2. Клойз на Старому ринку.
3. Школа у будинку Янкеля Тверського
4. Школа в будинку Скловського
5. Школа у будинку Литовського
6. Клойз на новому ринку
7. Школа в будинку Яна Шнеєрсона
8. Клойз за р. Митницею
9. Клойз при цукровому заводі
10. Молитовна школа у будинку Гінзбурга
11. Молитовна школа в будинку Беня
12. Бес-Гамедраш на Старому ринку, у будинку М. Цейтліна

м. Сміла

13. Велика синагога
14. Бес-Гамедраш великий
15. Ротмистровський клойз
16. Литвинський клойз
17. Бес-Гамедраш по Поліцейській вулиці
18. Бес-Гамедраш на Ковалівці
19. Школа на Олександрівській площі
20. Бес-Гамедраш за Яхновою греблею
21. Старий клойз в суспільному домі

м. Мошни

22. Старий Клойз
23. Новий Клойз
24. Молитовний будинок

м. Городище

25. Синагога
26. Бес-Гамедраш
27. Клойз
28. Бес-Гамедраш по Корсунській вулиці
29. Бес-Гамедраш на передмісті Миколаївки

-
-
30. Синагога м. Ротмистрівка
31. Бес- Гамедраш
32. Школа у будинку Аврума Корця м. Бурти
33. Бес- Гамедраш 1-й м. В'язівок
34. Бес-Гамедраш 2-й
35. Бес-Гамедраш м. Жаботин
36. Бес-Гамедраш м. Межиріч
37. Бес-Гамедраш м. Білозір'я
38. Школа в садибі Бабицького село Матусів
39. Бес-Гамедраш село Орловець
40. Бес-Гамедраш село Худяки

За статистикою 1910 р., також існували єврейські навчальні заклади в Корсуні, а саме: талмуд-тора, 4 приватні училища (порівну чоловічі й жіночі), паралельний відділ при двокласному училищі, а у м. Стеблеві – приватне чоловіче училище²¹.

Треба зазначити, що за часів володіння Корсунським маєтком князів Лопухіних-Демидових, справа освіти в Надроссі розвивалася найкраще. Відкривалися школи та училища, які повністю або частково утримувалися князівською родиною. І це в умовах розладу родинного економічного становища. Особливо активну участь в розвитку освіти внесла княгиня О.В. Лопухіна-Демидова.

Зокрема з її допомогою в 1913 р. у Корсуні було відкрито чоловічу, а в 1916 р. – жіночу гімназію²².

В Корсунській гімназії на початку XX ст. навчалися діти місцевого населення, котрі сповідували різні віри: православну та іудаїзм²³.

Окремо слід сказати про приватні пожертви на духовно-культурну справу. Відомо, що в 1911 р. у м. Черкасах знаходилося 13 єврейських молитовних будинків. Досить часто приватні особи на власний кошт будували останні й приносили їх у дарунок єврейській громаді. Такими були синагоги Скловського, Беня, Тверського, Шнеєрського тощо. Крім того, було декілька домових молитовень А. Зарицького²⁴ та ін.

На початку XX ст. в Середньому Подніпров'ї єврейська громада жила відокремленим життям, відособленим від інших національностей, із своєю вірою, звичаями, автономним управлінням. Це викликало у влади бажання знищити цю різницю і зрівняти їх з оточуючим середовищем²⁵. Зберігаючи свою природну самобутність, громада турбувалася про духовні й матеріальні потреби єврейської частини населення. Так у 1911 р. громада м. Черкаси на свої кошти утримувала лікарні, богадільню, талмуд-тору, дешеву столову, молитовні будинки та ін. Головним джерелом коштів був коробочний збір і добровільні пожертвування членів громади. Крім цього, функціонувало товариство допомоги бідним. Існував податок на кошерне м'ясо котре здається в оренду відкупщику за 12 640 руб., з яких община одержує 10 550 руб.²⁶ Ця сума за останні чотири роки (1908–1911) розподілялася так: на потреби лікарні – 4300 крб., богадільні – 1110, талмуд-тори – 3000, дешевої столової – 400, допомога бідним – 1200, молитовним будинкам – 550. Розподілявся коробочний збір особливою нарадою з 29 представників громади – так званою попечительською радою. Головував на ній Диккер Л.І.

Характерно, що в справах громади брали участь усі чоловіки при досягненні 25 років.

Була встановлена „такса коробочного збору – за забій худоби на кошер: бика, вола, корови від штуки 1 руб. 25 коп.”²⁷ Повчальним для сьогодення є діяльність місцевого самоврядування у краї. Проводилися зустрічі-наради єврейської громади, щоб вона могла спільно обговорити насувні проблеми, вирішувати свою долю та благодіянням пом'якшувати її удари. Повчальним для нас є рівень свідомості людей, які не втрачали істини й берегли та передавали віру в усі часи, мали надію на краще.

А світло в житті народу несли віра, культура, традиції та свята. Єврейські релігійні свята, суворі й урочисті. В них закладений особливий духовний зміст. Рош-а-Шана, єврейський Новий рік, і наступний за ним Йом-Кіпур не пов'язані з якими-небудь історичними подіями у житті єврейського народу. Так, у Рош-а-Шана записується, а у день Відпущення утверджується: кому відійти, кому з'явитися на світ, кому жити та кому померти, кому спокій і кому блукання, кому благополуччя і кому терзан-

ня, кому бідність – і кому – багатство, кому – приниження та кому велич²⁸. Таким чином, повчала єврейська мудрість, якщо хочеш добре і довго жити, то роби добро собі та ближньому, то й тобі буде добре вже на цьому світі.

Історія розвитку благодійного руху в Середньому Подніпров'ї початку ХХ ст. відкриває яскраві імена національно свідомих кращих представників як українства, так і єврейства. Вони брали активну участь в громадському житті та справах благодійності. Поряд з цим єврейські громади були однією сім'єю і жили згідно з традицій та культури і це не заважало, а доповнювало суспільну самодіяльність і взаємодопомогу.

Зокрема 1908 р. в м. Черкасах виникло товариство взаємодопомоги службовців торгово-промислових підприємств. Метою останнього було сприяння покращенню матеріальних та моральних умов життя своїх членів. Серед його учасників було 213 осіб – євреїв, українців, росіян. Дійсні члени платили 3 крб. і щорічно 6 крб. при вступі в товариство. При ньому функціонувало бюро по пошуку занять. Також створено медичний фонд для надання допомоги хворим членам, проектувалося відкриття училища і бібліотеки.

Серед правління товариства головували представники єврейської й російської національностей, а саме С.П. Рабин, М.З. Лівшиць, члени правління Пароль Л.Б., Немировський О., Вербицький Б.М., Урицький Б.С., Ізраїльський І.О., Башмачников І.М., Скляревський І.М. Тобто спільна справа благодійництва поєднувала людей незалежно від віросповідання. Справа надання допомоги черкаській міській бідноті зосереджувалося головним чином у руках двох діючих товариств: християнського благодійного й товариства допомоги бідним євреям, які надавали нужденним грошову підтримку. В їх же віданні перебував ряд закладів, які обслуговували міську бідноту.

Головами правління черкаського благодійного товариства був І. Солтик, а товариства допомоги бідним євреям – О. Зарицький.

До речі, у кожному місті чи містечку краю єврейська громада утримувала богадільні для старих. Так, наприклад 1912 р. в м. Смілі функціонувала єврейська богадільня на 12 ліжок. Вартість утримання – 820 крб., а в м. Городищі громада утримувала богадільню на 9 ліжок. На це витрачалося 810 крб.²⁹

31 липня 1922 р. вийшов циркуляр Наркомюсту УРСР всім губюстам по виробленню обов'язкової постанови губвиконкомам про закриття єврейських навчальних релігійних закладів, наприклад, хедерів. Так, вказувалося, що „10-ой ст. декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви (Сбор. Указ. №1 ст. 31) преподавание религиозных вероучений во всех государственных и общественных, также частных

учебных заведениях, где преподаются общеобразовательные предметы, воспрещено.

Несмотря на это категорическое предписание декрета 1919 г. хедеры и прочие еврейские национальные учебные заведения религиозного типа, с преподаванием и изучением библии и проч. существуют”³⁰. **Таким чином влада закривала хедери та інші навчальні заклади релігійного характеру: „Не подчинившиеся же опечатанию хедеров и прочих религиозных школ и продолжающие преподавание детям и подросткам библии будут привлечены к уголовной ответственности”**³¹. **Так підходив час арештів, репресій як до українців, так євреїв, тих, хто працював в царині людського духу.** „ В исключительных случаях возможно обуздывать злую волю церковников, лишившихся доходов, даже арестом в зависимости от тех форм, в которых выльется их сопротивление закрытию хедеров”³². Приклали до цього руку нарком юстиції Скрипник та заввідділом НКЮ по відділенню церкви від держави Сухоплюєв.

Правду кажучи, **незважаючи ні на які перешкоди і пережиті випробування, всім відомо, що єврейська нація дружна, всі євреї відповідальні один за одного.** Єврейський народ – це одне тіло, каже Кабала³³.

Регіональні єврейські громади в наші дні взяли на себе відповідальність за долі тих, кому необхідна допомога. Роботу виконують добросовісно. В єврейській громаді Дніпропетровська, наприклад, будуть розвиватися соціальні, освітні та інші проекти³⁴.

До цих благородних справ важко, що додати. Тому на сучасному етапі розвитку держави благодійність єврейського народу на всіх етапах історії повинна бути донесена не лише до вузького кола науковців чи читачів регіональних видань, а й до широкого загалу.

Благодійність єврейських громад є повчальною, бо враховуючи плюси і мінуси ментальності як українців, так і євреїв чи інших націй, приходимо до висновку, що **вона дається не від національної приналежності, а від природи.** Вагомим моральним чинником благодійності є виховання, мистецтво, культура, історія.

Тому виникла потреба створення єдиного координаційного центру благодійництва й меценатства при президенті України. Це послугує єдності держави та її облаштуванню.

---

¹ Айзенштейн М.О. Весь город Черкасы на 1911 год. Адресная и справочная книга. – Черкасы, 1911. – С. 71–75, 125–126.

² Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев. – Иерусалим, – 1994. – Т. 3. – С. 113–116.

-
- ³ *Мариновський Ю.Е.* Шофар. Историко-краеведческий альманах. – Черкассы, 2004. – 279 с.
- ⁴ *Гузенко Ю.І.* Благодійні товариства Миколаївщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2003. – Випуск V. – К.: Інститут історії України НАН України. – С. 132–141.
- ⁵ *Кандель Ф.* Указ. соч. – Там же.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Там же.
- ⁹ *Айзенштейн М.О.* Указ. соч. – С. 49.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ *Филипченко М.Е.* Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище. – К., 1896. – С. 58.
- ¹² Там же. – С. 60.
- ¹³ *Мариновський Ю.Е.* Указ. соч. – С. 20.
- ¹⁴ *Колесник К.И.* Еврейские страницы в истории Корсунщины. – Корсунь -Шевченковский, 1999. – С. 14–15.
- ¹⁵ *Колесник К.И.* Указ. соч. – С. 22.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ *Пономаренко Л.А.* Плани й економічний опис Корсуня та його округи // Корсунський часопис. – №1. – 1994. – С. 35.
- ¹⁸ *Колесник К.И.* Указ. соч. – С. 22.
- ¹⁹ Там же. – С. 23.
- ²⁰ *Мариновський Ю.Е.* Указ. соч. – С. 82–83.
- ²¹ *Колесник К.И.* Указ. соч. – С. 22.
- ²² Там же.
- ²³ ДАЧО. – Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 5. Арк. 39
- ²⁴ *Айзенштейн М. О.* Указ. соч. – С. 53.
- ²⁵ *Колесник К.И.* Указ. соч. – С. 16.
- ²⁶ Там же. – С. 71.
- ²⁷ Там же. – С. 72.
- ²⁸ Рош-а-Шана // От сердца к сердцу. Ежемесячное издание эврейской религиозной общины Хабад-Любавич К., сентябрь 2004 №48 5765. – С. 4.
- ²⁹ *Чугаев А.В.* Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии. – Черкассы, 1912г. – С. 154.
- ³⁰ *Мариновський Ю.Е.* Указ. соч. – С. 104.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же.
- ³³ *Каминецький Ш.* Еврейская община – одна семья // Лехаим. – ноябрь. – 2004. – №11/151. – С. 1.
- ³⁴ Там же.